

NEVERBÁLNA KOMUNIKÁCIA V PEDAGOGICKEJ PRÁCI UČITEĽA

NON VERBAL COMMUNICATION IN THE PEDAGOGICAL WORK OF A TEACHER

Kristína Kormanovičová, Zuzana Haláková

Úvod

Komunikovať sa človek učí od narodenia. Ale až dvoj-troj ročné dieťa dokáže vyjadriť rečou, čo potrebuje, ako sa cíti, čo sa mu páči, aké má želania. Keď človek prichádza na svet, nevie vysloviť ani slovičko. Vyjadruje len emócie, či sa mu niečo páči/nepáči, či je hladný, či sa cíti pohodlne, či sa bojí. Rozprávať však začne až neskôr. Nie je jednoduché osvojiť a používať slová, pojmy, slovné spojenia. Trvá to istý čas, zväčša dieťa napodobňuje rodičov, dospelých a postupne, opakovaním, sa učí prvé hlásky, slabiky, slová, vety a dáva im význam. Ale aj v prvých dvoch rokoch života mu ľudia, ktorí ho obklopujú, rozumejú. Neverbálna komunikácia zohráva v tomto období mimoriadnu úlohu. Postupne človek učením nadobudne zručnosti, ako sa vyjadrovať, ako komunikovať nielen s najbližšími, ale aj s vekovo blízkymi osobami, či s úplne cudzími ľuďmi. V týchto schopnostiach sa zdokonaľuje a zlepšuje. V školskom veku sa učí vychádzať s rovesníkmi, s autoritami, ktoré reprezentujú učitelia, rodičia, tréneri, ... V škole sa rozvíja pedagogická komunikácia, ktorej aktérmi sú deti v pozícii žiakov a dospelí, plniaci rolu učiteľov.

Vymedzenie pojmu neverbálna komunikácia

Neverbálna komunikácia má veľký význam pre prácu učiteľa z hľadiska optimalizácie výchovno-vzdelávacieho procesu. Dopĺňa vypovedanú informáciu a kompletizuje jej obsah, dodáva jej určitý zmysel. Usmerňuje verbálnu komunikáciu a niekedy ju i nahrádza. Prostredníctvom neverbálnych prejavov môže učiteľ zdôrazňovať hovorené slová, upriamiť pozornosť žiakov, aby lepšie počúvali a tiež porozumeli sprístupňovaniu nového učiva.

Podľa Křivohlavého (1987) je neverbálnou komunikáciou všetko, čo druhému človeku niečo hovorí a čo sa netýka obsahu slov. Ľudia prostredníctvom nej vyjadrujú napr. svoje city, záujem o zblíženie s inými ľuďmi, snažia sa ovplyvniť

názory partnera, riadiť priebeh komunikácie, atď. Je to spôsob komunikovania, ktorý nepoužíva slová, ale iné spôsoby prenášania informácií (Mareš, Křivohlavý 1990). Podľa Janouška (1984) sa jedná o zámerné používanie prostriedkov neverbálneho charakteru ku vzájomnému dorozumievaniu, vzájomnému ovplyvňovaniu a vyjadrovaniu vzájomných vzťahov. Vo viacerých publikáciách sa uvádza (Nelešovská, 2005; Pease, 2004) zistenie antropológa Alberta Mehrabiana, že iba 7 % informácií, ktoré získavame z rozhovoru, nám poskytujú slová a až 93 % komunikácie má neverbálny charakter.

Verbálna verzus neverbálna komunikácia

Jeden kanál (slová) vyžaduje verbálna komunikácia, neverbálna používa niekoľko kanálov. Verbálnu komunikáciu máme celú pod kontrolou (formulujeme vety, vyberáme slová), kým neverbálnu iba čiastočne. Jej veľká časť je návyková a nevedomá. Verbálna komunikácia je štruktúrovaná, napr. podľa gramatických pravidiel, neverbálna tým, že nie je pod kontrolou vedomia, neprebíha podľa plánu, tj. nie je štruktúrovaná. Riadi sa najmä tým, či dané správanie je spoločensky vhodné a akceptované. Pri osvojovaní si komunikácie sa odlišnosti prejavujú tak, že formálne pravidlá verbálnej komunikácie (napr. gramatika, spisovný jazyk) si človek osvojuje prevažne vo formálnom prostredí nejakej inštitúcie (napr. v škole), kým prejavy neverbálnej komunikácie si človek takýmto spôsobom neosvojuje. Naučí sa ich skôr napodobňovaním iných ľudí (deti napodobňujú neverbálne prejavy a komunikáciu svojich rodičov, kamarátov, spolužiakov).

Druhy neverbálnej komunikácie

Existuje viacero pokusov o klasifikáciu neverbálnej komunikácie. Janoušek (1984) rozlišuje dve základné kategórie neverbálnych podnetov ako zdrojov informácie – statické a dynamické neverbálne podnety. Podľa Gavoru (2003) sa neverbálna komunikácia delí na dve veľké skupiny. Extralingvistické prostriedky sú mimorečové aspekty komunikácie, ktoré sa vyjadrujú telom. Pomocou paralingvistických prostriedkov sa zvukovo realizuje slovné vyjadrovanie. Patria sem hlasitosť reči, rýchlosť reči, pauzy.

Známe je delenie podľa komunikačného kanála (zrakového, chuťového, sluchového), pomocou ktorého príjemca dostáva informácie. Vo väčšine literárnych zdrojov (Lokšová, Portik, 1993; Slávik, 2006; Nelešovská, 2005; Tej a kol., 1989) delenie druhov neverbálnej komunikácie vychádza zo spôsobov, akými sa neverbálne informácie prenášajú a vymieňajú medzi ľuďmi. Všeobecne možno

povedať, že poznáme osem základných druhov neverbálnej komunikácie: mимику, pohľady, proxemiku, gestiku, haptiku, posturiku, kineziku, úpravu zovňajšku a prostredia. Neverbálna komunikácia má komplexný charakter. Všetky uvedené druhy a spôsoby sa vzájomne ovplyvňujú a dopĺňajú, vytvárajú neoddeliteľný celok neverbálneho prejavu človeka.

Významný a univerzálny zdroj vyjadrenia kvality citov (radosť, hnev, strach, smútok) je mimika, pričom najviac informácií poskytuje oblasť okolo očí a úst (Slávik, 2006). Podľa Lokšovej a Portíka (1993) pohľad (reč očí) predstavuje osobitne významný zdroj informácií, ktorý by sa učiteľ mal naučiť využívať a vedieť, akú dôležitú úlohu majú oči pri interakcii učiteľ – žiak. Reč vzdialenosti (proxemika) sa zaoberá skúmaním významu vzdialenosti a veľkosti priestoru medzi komunikujúcimi. Gestika nám dáva informácie o kvantite a intenzite emócií. Gestá bývajú súčasťou slovnej výpovede, alebo ju nahrádzajú (Slávik, 2006). Dotyk (haptika) môže byť prejavom sympatie, priateľstva (podanie ruky, pohladenie), ale aj antipatie. Posturologiu definuje Křivohlavý (1988) ako náuku o polohách ľudského tela v sociálnom vzájomnom pôsobení. Skúma fyzické postoje človeka ako relatívne statické polohy v určitej chvíli, ale aj zmeny počas komunikácie. Žiaci veľmi citlivo vnímajú kinezické (pohyby) prejavy učiteľa. Mali by byť primerané obsahu komunikácie a prirodzené samotnému učiteľovi. Zovňajšok učiteľa by mal vyvolávať priaznivý estetický dojem, nemal by však príliš pútať pozornosť žiakov.

Výskumy neverbálnej komunikácie

Najpoužívanejšie výskumné metódy na zaznamenávanie neverbálnej komunikácie sú pozorovanie, škálovanie a dotazníková metóda Gavora (1996, 2001), Švec (1998). Ďalší známy spôsob používaný na štúdium pedagogickej komunikácie je Flandersov kategoriálny systém, ktorý sa používa na pozorovanie a vyhodnocovanie komunikácie v triede (Gavora, 2003).

Woodall a Folger (1985, in Gavora, 2003) zistili, že žiaci si zapamätajú sedemkrát viac z obsahu vysvetľovaného učiva učiteľom, ktorý často, ale funkčne používa ikonografické gestá (znázorňujúce rôzne vlastnosti, veľkosť, tvar predmetov alebo priebeh činnosti). U tých, pre ktorých sú typické akcentačné gestá (posilňujúce verbálne komunikovaný obsah), si žiaci zapamätali trikrát viac ako u učiteľov, ktorí gestá vôbec nepoužívajú. Čorbová (1988, in Gavora, 2003) študovala neverbálny prejav u študentov učiteľstva 1. stupňa základnej školy, ktorí nedostatočne sledovali celú triedu, pozerali sa len na istú skupinku

žiakov alebo len na jedného žiaka, upierali zrak do prázdna. Výrazné nedostatky sa ukázali aj pri paralingvistickom prejave (neprimerané zafarbenie hlasu, nevhodná intonácia).

Dekan (1995) sa sústredil na používanie neverbálnej komunikácie v jednotlivých fázach vyučovacej hodiny a na negatívne neverbálne prejavy. V najvyššej miere bola zastúpená gestikulácia (23 %) pri vyučovacom procese, mimika tvorila 16 % neverbálneho prejavu učiteľa a žiaka, zrakový kontakt 15 % a ostatné neverbálne prostriedky boli použité v 12 %.

Metodika

Vzhľadom na narastajúci záujem o využitie neverbálnej komunikácie v pedagogickej práci učiteľa, sme uskutočnili neštruktúrované priame pozorovanie (bez vopred pripravenej schémy) neverbálnych prejavov žiakov a učiteľa na dvoch vyučovacích hodinách na slovenskom gymnáziu v marci 2008. Jednalo sa o objektívne, zámerné, cieľavedomé, plánovité pozorovanie s cieľom všimnúť si pedagogickú komunikáciu, predovšetkým jej neverbálnu zložku, na hodine matematiky a geografie v dvoch triedach gymnázia. Cieľom bolo zistiť, či je možné zaznamenať neverbálne prejavy žiakov a vyučujúceho, určiť tie, ktoré sa vyskytujú najčastejšie. Všimli sme si aj negatívne prejavy učiteľa, ktoré znižujú efektivitu výchovno-vzdelávacieho procesu. Na ilustráciu uvádzame jeden záznam z pozorovania.

Pozorovateľ mal základné informácie o triede (ročník, počet žiakov, cieľ vyučovacej hodiny, téma nového učiva) a sedel pred žiakmi, aby mohol identifikovať najmä neverbálne prejavy tváre žiakov a mal súčasne priamy výhľad na učiteľa. Pozorované skutočnosti boli zaznamenané okamžite. Žiakom nebol vysvetlený dôvod prítomnosti pozorovateľa, aby ich prejavy neboli skreslené a aby správali sa čo najprirodzenejšie.

Záznam z pozorovania

Vyučovacia predmet: Matematika

Téma: Analytická geometria – guľová plocha

Učiteľ: vek do 35 rokov

Trieda: Septima A

Počet žiakov: 21

Po vstupe do triedy žiaci pozdravili postavením sa. Nasledovali ich zvedavé pohľady, kto prišiel s ich učiteľom. Ten naznačil rukou, aby si sadli. Po organi-

začných záležitostiach nasledovalo vysvetlenie nového učiva. Na tvárach žiakov sa objavili prekvapivé výrazy, najmä pri definovaní nových pojmov mali niektorí nechápavý výraz (zvrátené čelo), čo však učiteľ nepostrehol a pokračoval vo vysvetľovaní. Tí, ktorí pochopili, prikývli hlavou. Keď žiaci písali poznámky, mali pohľady sústredené a upreté na zošit, po dopísaní upriamili pohľad na učiteľa. Keď sa učiteľ spýtal nejakú otázku a žiaci vedeli odpovedať, pozerali priamo naňho, mali sebavedomý pohľad, boli vystretí a čakali, koho učiteľ vyvolá. Keď nepoznali odpoveď, sklopili zrak do zošita, hlavu mali zvesenú medzi plecami. Inak spolupracovali s učiteľom, ich pohľady sa často stretali. Dievčatá si všetko zapisovali z tabule, pohľadmi prechádzali z nej do zošita. Niektoré si podopierali hlavu, zívali, čo mohlo naznačovať únavu (hodina prebiehala ráno), možno nezaujímam. Niektorí chlapci si nepísali, sledovali tabuľu, no aj u nich sa objavil unavený výraz (zívanie). Zaujímavé bolo sledovať situácie, keď sa žiaci medzi sebou vyvolávali k tabuli. Prijímali to bez väčších protestov, no nesúhlas im bolo vidieť na tvárach (prekrútenie očí), na ich intenzite pohybov (pomalšie vstávanie). Žiaci sa usmievali pri situáciách, keď spolužiak zaváhal pri tabuli, ale bolo to spontánne, uvoľnené, bez nejakých pripomienok, či výsmechu. Postoj žiakov pri tabuli bol trochu strnulý, neprejavovala sa však tréma zo státia pred celou triedou. Našli sa však aj takí, ktorí pôsobili sebavedome, boli pripravení (vyvolanie prijali bez váhania, mali vzpriamený postoj pri tabuli). Keď žiak nevedel vyriešiť príklad, zmeravel a obracal svoj pohľad na učiteľa s otázkou, čo robiť ďalej, čo naznačovalo zdvihnuté obočie, spýtavý výraz tváre. Pri problémoch s pochopením príkladu sa učiteľ vrátil pred tabuľu a názorne – gestami rúk vysvetľoval nejasnosti. Zaujímavá z pohľadu mimoslovných prostriedkov bola chvíľa, kedy žiak pri tabuli nevedel riešiť príklad a snažil sa bez slov pomocou výrazu a rúk naznačiť spolužiakovi, že nevie, čo má ďalej robiť. Ten dešifroval naznačovanie, pochopil, čo potrebuje a pomohol mu. Bolo možné sledovať aj iné neverbálne prostriedky v situáciách, kedy sa žiaci medzi sebou potichu rozprávali. Niektoré myšlienky vyjadrovali mimikou, rukami, pohybom celého tela (prekvapenie – zdvihnuté obočie, úsmev – zdvihnutie kútikov úst, otočenie tela k spolužiakovi za sebou, neviem – zdvihnutie pliec). Jeden zo študentov mal svojrázny spôsob sústredenia a snahy pochopiť učivo – písal hodnoty do vzduchu, aby si ujasnil, čo je napísané na tabuli. Výrazná neverbálna komunikácia bola pozorovaná pri dohadovaní dátumu písomky učiteľa so žiakmi. Nasledovali zúfalé a zamračené pohľady, zvrátené obočie, ironické úsmevy.

Učiteľ mal po celý čas prirodzený postoj aj pohyb. Využíval ruky na názorné ukázanie analógií priestorových útvarov (zaťatá päť – znázorňovala guľu, dlaň

so spojenými prstami – rovinu). Výrazná aktivita rúk bola niekedy prekážajúca. Pri vysvetľovaní nového učiva stál pred tabuľou, aby všetci žiaci mali možnosť vidieť a predstaviť si znázorňované situácie. Udržoval očný kontakt so všetkými žiakmi, na nikoho sa pohľadom obzvlášť nesústreďoval. Po zadaní príkladov sa prechádzal po triede, sledoval prácu žiakov. Ak žiak potreboval jeho pomoc, prihlásil sa zdvihnutím ruky, no často stačilo zdvihnúť zrak na učiteľa a už bol pri ňom. Výraz tváre učiteľa bol vážny, seriózny. Potom si sadol a sledoval žiakov počítajúcich príklady na tabuľu. Z učiteľovej tváre bolo viditeľné, či žiak postupuje správne alebo nie (zrýchlené mrkanie očami a nadvihnutie obočia, obracanie očami, chytanie sa za hlavu). No všetky „pokarhania“ sprevádzal na jeho tvári úsmev. V primeranej miere využíval aj humor, ktorý vyvolal úsmev aj na tvárach žiakov. Hlas učiteľa bol prenikavý a bolo ho počuť aj v posledných laviciach. Udržoval príjemnú atmosféru v triede.

Záver

Výskumy odborníkov v oblasti komunikácie ukazujú, že u väčšiny učiteľov prebieha neverbálna komunikácia nekontrolovane, bez vedomej regulácie a usmerňovania. Učitelia často nedokážu vedome vysvetliť neverbálne prejavy žiakov, neuvedomujú si svoje vlastné neverbálne prvky. V takomto prípade neverbálna komunikácia v interakcii učiteľ – žiak pôsobí nekontrolovane a môže mať rôzne vedľajšie negatívne účinky. Je preto nevyhnutné trénovať komunikatívne zručnosti učiteľa, schopnosť ich vedomej regulácie, dosiahnuť podstatné skvalitnenie neverbálnej činnosti učiteľa. Podľa Mareša (1975), učiteľa ako vedúcu zložku výchovno-vzdelávacieho procesu treba naučiť organizovať a usmerňovať pedagogickú komunikáciu (jej verbálnu, ale aj neverbálnu zložku) v triede, naučiť ho poznávať hybné sily a účinky interakcie a ovládať ich, alebo prinajmenšom s nimi v procese vyučovania počítať.

Je nutné uvedomiť si, že učiteľ má pri pedagogickej komunikácii na vyučovaní navodiť optimálnu, emocionálnu atmosféru a pôsobiť nielen na osvojovanie si vedomostí, ale aj na rozvoj myslenia, tvorivosti, motivácie a celej osobnosti žiaka.

Všeobecne platí, že čím väčší priestor na komunikovanie poskytuje učiteľ žiakom, tým im umožňuje uspokojovať potrebu sebarealizácie. Prispieva k ich aktívnemu sebarozvíjaniu, ku zlepšovaniu komunikačných schopností, no aj on dostáva veľké množstvo spätných informácií, potrebných na overenie a prípadnú zmenu svojho prístupu k žiakom.

Použitá literatúra

- DEKAN, J.: Pedagogická komunikácia v teórii a praxi. Nitra: Vysoká škola pedagogická, 1995, 103 s., ISBN 80-88738-99-7.
- GAVORA, P.: Učiteľ a žiaci v komunikácii. Bratislava: Univerzita Komenského, 2003, 197 s., ISBN 80-223-1716-0.
- GAVORA, P.: Úvod do pedagogického výskumu. Bratislava: Univerzita Komenského, 2001, 236 s., ISBN 80-223-1628-8.
- GAVORA, P.: Výskumné metódy v pedagogike. Bratislava: Univerzita Komenského, 1996, 205 s., ISBN 80-223-1005-0.
- JANOUSĚK, J. a kol.: Sociální psychologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1984, 130 s.
- KŘIVOHLAVÝ, J.: Komunikace učitelů se žáky. Olomouc: Krajský pedagogický ústav, 1987, 105 s.
- KŘIVOHLAVÝ, J.: Jak si navzájem lépe porozumíme. Praha: Svoboda, 1988, 235s.
- LOKŠOVÁ, I., PORTÍK, M.: Pedagogická komunikácia. Prešov: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, 1993, 102 s., ISBN 80-7097-274-2.
- MAREŠ, J.: Interakce učitel – žáci ve zjednodušeném modelu hromadného vyučování. Pedagogika, roč. 25, 1975, č. 5, 617-628 s.
- MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J.: Sociální a pedagogická komunikace ve škole. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990. 161 s.
- NELEŠOVSKÁ, A.: Pedagogická komunikace v teórii a praxi. Praha: Grada, 2005, 171 s., ISBN 80-247-0738-1.
- PEASE, A.: Reč tela. Bratislava: IKAR, 2004, 230 s., ISBN 80-551-0691-6.
- SLÁVIK, M. a kol.: Psychologická revue I. Prešov: Prešovská univerzita, 2006, 130 s., ISBN 80-8068-507-X.
- ŠVEC, Š. a kol.: Metodológia vied o výchove. Bratislava: IRIS, 1998, 303 s., ISBN 80-88778-73-5.
- TEJ, J. a kol.: Úvod do pedagogickej komunikácie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989, 130 s., ISBN 80-08-00483-5.

Souhrn

Príspevek je venovaný problematice neverbálnej komunikácie, ktorá je súčasťou každodennej práce učiteľa. Poukážeme na jej druhy, na jej významnosť vo vyučovacom procese. Uvádime výskumné metódy (pozorovanie, dotazníková metóda, Flandersův kategoriálny systém, ktoré sa dajú použiť pri zskúmaní neverbálnych

projevů žáků i učitelů. Upozorňujeme na uskutečněné výzkumy v této oblasti a jako příklad uvádíme záznam z pozorování neverbálních projevů na konkrétní vyučovací hodině.

Klíčová slova

neverbální komunikace, záznam z pozorování, neverbální projevy učitele / žáků

Summary

The authors are focused on nonverbal communication, which is a part of teacher's everyday life. They are interested in its kinds and its importance in educational process. There are used some specific research methods (observation, questionnaire method, Flander's cathogorial system) to investigate nonverbal expressions of teachers and pupils. Several results of this kind of research are mentioned there and the observation record of nonverbal expression in a real lecture was done as well.

Keywords

nonverbal communication, observation record, teacher's and/or pupils' nonverbal expression

Bc. Kristína Kormanovičová
RNDr. Zuzana Haláková, PhD.
Katedra didaktiky přírodních vied, psychológie a pedagogiky
Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Mlynská dolina
842 15 Bratislava
Slovensko
mail: halakova@fns.uniba.sk